

ANNA ZAWADZKA

HOC PRIMUM CONDITA ROMA LOCO EST
(OV. TR. III 1,32) – ROMA QUADRATA
W PROPAGANDZIE AUGUSTA¹

Roma Quadrata była i nadal pozostaje jednym z najbardziej dyskutowanych terminów związanych z początkami Rzymu². W literaturze przedmiotu nie ma zgody ani co do jej natury, ani co do jej położenia czy czasu powstania. Większość badaczy uważa ją za fundację romulejską na Palatynie, ale niektórzy próbowali lokować ją na Forum, a jeszcze inni widzieli w niej serwiańskie miasto czterech regionów. Jako desygnat wyrażenia wskazywano miasto, ogrodzone miejsce w kształcie kwadratu, ołtarz, *auguraculum*, *mundus*, *lapis niger*, ulicę, komicjum, dół fundacyjny. W przypadku miasta epitet „*quadrata*” wywodzą od czworobocznego kształtu bądź uważano za sztuczne przeniesienia na pierwszy Rzym kanonów późniejszej urbanistyki opartej na prostokątnej siatce ulic równoległych do *cardo* i *decumanus*. Dużą popularność swego czasu zdobyła też interpretacja słowa „*quadratus*” jako „czwórdzielny” i w związku z tym interpretacja Roma Quadrata jako struktury... okrągłej, podzielonej na cztery ćwiartki.

¹ Niniejszy artykuł stanowi publikację części materiałów i wniosków z pracy magisterskiej *Roma Quadrata*, obronionej przeze mnie w 2001 roku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego (promotor: prof. A. Ziółkowski, recenzent: prof. J. Kolendo). W przypisach uwzględniono również późniejszą literaturę przedmiotu.

² Podstawowa bibliografia, przegląd starszych i najnowszych dyskusji w: F. Coarelli, *Roma Quadrata*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, red. E. Steinby, t. 4, Roma 1999, s. 207–209; A. Grandazzi, *La Roma Quadrata: mythe ou réalité?*, „*MERA*” 105, 1993, s. 493–541; P. Pensabene, *Vent'anni di studi e scavi dell'Università di Roma 'La Sapienza' nell'area sud-ovest del Palatino (1977–1997)*, [w:] „*Studia archaeologica 95: Il Palatino area sacra sud-ovest e Domus Tiberiana*”, red. C. Giavarini, 1998, s. 5–154; A. Mastrocinque, *Roma quadrata*, „*MEFRA*” 110, 1998, s. 681–697; *Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città*, red. A. Carandini, R. Cappelli, Roma 2000; A. Zawadzka, *Roma Quadrata e il significato dell'aggettivo quadratus*, „*Appunti Romani di Filologia*” 4, 2002, s. 55–60; C. Cecamore, *Palatium. Topografia storica del Palatino tra III sec. A.C. e I sec. D.C.* Roma 2002 („*Buletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*”, suppl. 9) T.P. Wiseman, *Andrea Carandini and Roma Quadrata*, „*The Accordia Research Papers*” 10, 2004–2006, s. 103–125.

Tak różne hipotezy w znacznej mierze wynikały z problemów interpretacyjnych stwarzanych przez bazę źródłową. W naszych źródłach nazwa Roma Quadrata pojawia się bowiem tylko ośmiokrotnie³, przy czym często są one zachowane fragmentarycznie, a użyte w nich zwroty – wieloznaczne lub niezupełnie

³ **1. Fest. (310, 312 L):** *Quadrata Roma in Palatio ante templum Apollinis dicitur, ubi reposita sunt, quae solent boni ominis gratia in urbe condenda adhiberi, quia saxo +munitus+* est initio in speciem quadratam. Eius loci Ennius meminit cum ait (Ann. 157) [= IV 150 (Sk.) – A.Z.]:*

„et +quis est erat+Romae regnare quadratae***.

*munitus edd.

** qui sextus erat – Hertz; qui se sperat – Salmasius.

2. Sol. I 17–18: *Nam ut adfirmat Uarro auctor diligentissimus, Romam condidit Romulus, Marte genitus et Rea Silvia, uel ut nonnulli Marte et Ilia: dictaque primum est Roma Quadrata, quod ad aequilibrium foret posita. Ea incipit a silua quae est in area Apollinis, et ad supercilium scararum Caci habet terminum, ubi tugurium fuit Faustuli. Ibi Romulus mansitauit, qui auspiciato murorum fundamenta iecit.*

3. P.Oxy. 2088 (= Pack² 2999) cyt. za: R. Seider, *Paläographie der lateinischen Papyri*, II, 1, 1978, s. 49–50, odczytany od l. 3:

. o . insua . centu []
] men. ferre . posset . []
] ... r [± 4] . ae . et . ceterae . cen []
] nunc . sunt . omnes . servi . tullii . []
] mus . omnino . centurias . fecit . []
] . ceres . ser . tullius . rex . belli . sti . []
] causa . exercitum . conscripsit . co [] ... []
] . m . finitumis . belligerebat . deinde . o []
] . u . perditio . divisit . pagosque . in . tribu []
] ea . in . oppido . quodque sive . pago . civis . ha . []
] exque . pagis . milites . conquirebant []
] pagis . cogebatur . primoque ... pago []
] dita . est . eaque . roma . muro []
] nis . At . Romam . quadratam []*
] put . rom[a]m . quad[ra]t[am] []

*nis . At . Romam . quadrata . r [] – A.Z. tak samo też M.A. Levi, *Servio Tullio nel P. Oxy. 2088*, „RFIC” 56, 1928, s. 515.

4. CIL VI.4.2 32327,12: [...]; (*in tribunali*) applicit[...quod es]t ad Romam Quadratam Nonius Mucianus, Aiadius Modestus, Atul[e]nus [Ru]ffi[nus] [...];

5. DH II 65,3: οὔτε γὰρ τὸ χωρίον τοῦτο ἐν ᾧ τὸ ἱερὸν φυλάττεται πῦρ Ῥωμύλος ἦν ὁ καθιερώσας τῇ θεῷ (μέγα δὲ τοῦτου τεκμήριον ὅτι τῆς τετραγώνου καλουμένης Ῥώμης ἦν ἐκεῖνος ἐτείχισεν ἐκτός ἐστιν) (tj. świątynia Westy).

5bis. DH I 88,2: [...] περιγράφει τετράγωνον σχῆμα τῷ λόφῳ [...] (tj. wokół Palatynu).

6. Plut. Rom. 9,4: Ῥωμύλος μὲν οὖν τὴν καλουμένην Ῥώμην κουαδράταν (ὅπερ ἐστὶ τετράγωνον) ἔκτισε, καὶ ἐκεῖνον ἐβούλετο πολιεῖν τὸν τόπον, Ῥέμος δὲ χωρίον τι τοῦ Ἀβεντίνου καρτερόν, ὃ δι' ἐκεῖνον μὲν ὠνομάσθη Ῥεμωρία, νῦν δὲ Ῥιγνάριον καλεῖται.

7. App. Bas. fr. 1a, 9: ἀντοὶ δὲ (i.e. Romulus et Remus) πόλιν ἔκτισαν ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ, παρ' ὃν ἐκτεθέντες ἐτρέφοντο καὶ τραφέντες ἐλήστευον, ἦν καὶ ὠνόμασαν Ῥώμην, τὸ τῆνικάδε τετράγωνον λεγομένην, ὅτι δέκα ἐξ ἑσταδ...ων ἦν ἀντὶ τῆς ἡμετέρας, ἐκάστης πλευρᾶς τέσσαρα στάδια ἐχούσης.

8. Tzetz. ad Lycophr. 1232 (Scheer): πρὸ δὲ τῆς μεγάλης ταύτης Ῥώμης, ἦν ἔκτισε Ῥωμύλος, περὶ τὴν Φαιστύλου οἰκ...αν ἐν ὄρει Παλατ...φ' ἑτέρα τετράγωνος ἐκ...σθη Ῥώμη παρὰ Ῥώμου καὶ Ῥωμύλου, παλαιότερα τούτων. [interpunkcja i wybór lekcji – A.Z.]

jasne. Ale nie tylko. Często źródła te są sprzeczne ze sobą nawzajem, a nawet wydają się sprzeczne wewnątrz.

Zdaniem większości uczonych wyrażenie Roma Quadrata występuje w nich w odniesieniu do dwóch różnych desygnatów: 1. do pewnego obszaru – „Roma Quadrata – miasto”; 2. do jakiegoś punktu na Palatynie – „Roma Quadrata – locus”. Wydaje się, że w literaturze przedmiotu nie zwrócono dotąd należytej uwagi na to, że pomiędzy tymi dwoma ujęciami można przeprowadzić pewną cezurę chronologiczną, która mianowicie przypadałaby na panowanie Augusta.

Najstarszym przekazem wymieniającym Roma Quadrata jest cytat z Enniusza zawierający zwrot „*Romae regnare quadratae*”⁴. Timpanaro wykazał, że w składni łaciny archaicznej genetivus *Romae* należy odczytywać w funkcji lokativu – „panować w Roma Quadrata”⁵, a zatem Enniuszową Roma Quadrata trzeba rozumieć jako miasto. Również następny pod względem starszeństwa antykwarysta i erudyta epoki schyłku republiki – Varro, którego świadectwo zachowało się w passusie Solinusa⁶, odnosi to wyrażenie do miasta. To samo powiedziec można o całej rzeszy autorów greckich (Dionizjosie z Halikarnasu, Plutarchu, Appianie, Tzetzesie⁷), którzy opierali się – bezpośrednio lub pośrednio, przez starsze źródła, które streszczali – na przekazach jeszcze z epoki republiki, często właśnie z nurtu antykwarystycznego. Przy poprawnym odczytaniu ich testimoniów, tzn. w kontekście logiki poszczególnych narracji, zgodnie lokują oni Roma Quadrata na Palatynie i łączą jej założenie z Romulusem i kwadratowym kształtem.

Z drugiej strony źródła wskazują, że Roma Quadrata był to pewien locus – konkretne miejsce na owym wzgórzu. Pierwszym z tychże źródeł jest lemma z leksykograficznego dzieła Verriusa Flaccusa zachowana w skróconej postaci przez Festusa⁸. Podaje on, że Roma Quadrata jest na Palatynie, przed świątynią Apollina. Nazywane jest tak miejsce, gdzie złożono rzeczy, których zwyczajowo używa się przy zakładaniu miasta dla zapewnienia pomyślności. Nazwa jego wywodziłaby się od tego, że początkowo miało być chronione kamiennym zabezpieczeniem o kształcie kwadratu⁹.

Dla innych tekstów, które były przywoływane w dyskusji nad Roma Quadrata, por. A. Grandazzi, *op. cit.*, s. 542–545.

⁴ Por. przyp. 3 nr 1.

⁵ S. Timpanaro jr., *Romae regnare quadratae*, „MAIA” 3, 1950, s. 26–32, szczeg. s. 29–30. Za nim O. Skutsch, *The Annals of Ennius*, Oxford 1985, s. 308.

⁶ Por. przyp. 3 nr 2.

⁷ Por. przyp. 3, odpowiednio: nr 5 i 5bis; nr 6, nr 7, nr 8. Poza dyskusją w tym artykule pozostawiam *Pap. Oxy.* 2088 – por. przyp. 3 nr 3. Jego stan jest zbyt fragmentaryczny, by można było powiedzieć na jego podstawie coś pewnego (a był on dotychczas często nadużywany w snuciu hipotez). Wydaje mi się jednak, że ostatnie trzy linijki dotyczące Roma Quadrata mogą stanowić retrospekcję w stosunku do opisywanych wyżej reform serwiańskich, i mówić o założeniu Rzymu przez Romulusa – por. [...] *At. Romam. Quadrata[m]* [...]. Podobnie sądzi F. Coarelli, *op. cit.*, s. 208 – jak wynika z jego sugestii możliwej rekonstrukcji.

⁸ Por. przyp. 3 nr 1.

⁹ Por. przyp. 3 nr 1.

To niezbyt jasne tłumaczenie staje się nieco bardziej zrozumiałe w zestawieniu z rytuałem zakładania miasta, do którego odsyła lemma. Współczesny Verriusowi i prawdopodobnie korzystający z jego pism antykwarycznych Owidiusz¹⁰ tak opisuje pierwsze czynności Romulusa przy zakładaniu Rzymu¹¹:

*fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima
et de vicino terra petita solo;
fossa repletur humo, plенаeque imponitur ara,
et novus accenso fungitur igne focus.*

Dół powstaje do calca, plony rzuca się na spód
I z pobliskiego terenu dobytą ziemię.
Dół wypełnia się glebą. Na pełny nakłada się ołtarz
i z wskrzeszonego płomienia nowe powstaje ognisko ofiarne.
(przeł. A. Zawadzka)

W świetle tego opisu zaproponowano identyfikację Roma Quadrata z lemmy Verriusa z dołem fundacyjnym miasta założonego przez Romulusa na Palatynie, nakrytego kwadratowym ołtarzem¹².

Być może do tego właśnie miejsca czyni aluzję Owidiusz w cytowanym w tytule tego artykułu werse pierwszego utworu z trzeciej księgi *Tristiów*. W wierszu tym poeta posyła do Rzymu swą książeczkę, by była jego orędownikiem u Augusta i wyblagała odwołanie z wygnania. Anonimowy przewodnik prowadzi ją następnie przez Miasto, objaśniając znaczenie mijanych po drodze monumentów – miejsc-pomników¹³ – aż skręcając w prawo z Sacra Via, dochodzą na Palatyn, a potem przed drzwi domu Augusta (v. 31–34), za którymi góruje na podwyższeniu świątynia Apollina (v. 59–62). Początek palatyńskiego odcinka wędrówki opisuje Owidiusz następująco¹⁴:

*inde petens dextram 'porta est' ait 'ista Palati,
hic Stator, hoc primum condita Roma loco est.'*

¹⁰ A. Grandazzi, *Les mots et les choses: la composition du De verborum significatu de Verrius Flaccus*, „REL” 69, 1991 (1992), s. 101–123, szczeg. s. 102, na podstawie: H. Winther, *De Fastis Verrii Flacci ab Ovidio adhibitis*, Berolini 1885 [non vidi].

¹¹ Ov. *Fast.* IV 821–824: *fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima/ et de vicino terra petita solo;/ fossa repletur humo, plенаeque imponitur ara,/ et novus accenso fungitur igne focus.*

¹² A. Grandazzi, *Contribution à la topographie du Palatin*, „REL” 70, 1992, s. 28–34.

¹³ Dla przebiegu itinerarium, znaczenia ideologicznego prezentowanych przy nim miejsc i interpretacji utworu por. m.in.: G. Lugli, *Commento topografico all'Elegia I del III libro dei „Tristia”*, [w:] *Atti del Convegno Intenzionale Ovidiano, Sulmona, maggio 1958*, Roma 1959, t. 2, s. 397–403; C. Neumeister, *Das antike Rom. Ein literarischer Stadtführer*, Munich 1991, s. 106–124; J.F. Miller, *Ovid on the Augustan Palatine (Tristia 3.1)*, [w:] *Vertis in usum. Studies in honor of Edward Courtney*, red. J.F. Miller, C. Damon, K.S. Myers, München – Leipzig 2002, s. 129–139 („Beiträge zur Altertumskunde” 161); S.J. Huskey, *Ovid's (Mis)Guided Tour of Rome: Some Purposeful Omissions in “Tr.” 3.1*, [w:] „The Classical Journal” 102, 2006, z. 1, s. 17–39.

¹⁴ Ov. *Tr.* III 1, 31–34.

*singula dum miror, video fulgentibus armis
conspicuos postes tectaque digna deo,*

Dalej, dążąc na prawo, „Brama jest – rzecz – owa Palatynu¹⁵,
Tu Stator¹⁶, tu miejsce najsamprzód założenia Rzymu”.
Gdy każde z osobna podziwiam, widzę odrzwia
Promienistym orężem strojne i dach boga iście godny¹⁷.
(przeł. A. Zawadzka)

Niewątpliwie w pierwszych dwóch wersach pobrzmiewa wyraźnie echo narracji Liwiusza o ślubowaniu przez Romulusa świątyni Jowisza Statora w trakcie panicznej ucieczki Rzymian aż do bramy palatyńskiego miasta w wojnie z Sabinami mszczącymi porwanie swych kobiet¹⁸. Mogłoby to wskazywać, że zwrot Owidiusza „*hoc primum condita Roma loco est*” odnosi się do całego Palatynu, którego bramę księżeczka właśnie przekroczyła. Huelsen jednak zwrócił uwagę, że sekwencja zaimków wskazujących *iste – hic – hoc*, po której następuje określenie *singula* – „pojedynczo”, „każde z osobna” – sugeruje, że chodziłoby raczej o trzy odrębne zabytki¹⁹. Jeśli miał rację, to gdzieś pomiędzy Porta Mugonia i świątynią Jowisza Statora a *domus* Augusta położoną na drugim krańcu wzgórza znajdowałby się zabytek określony jako „miejsce najsamprzód założenia Rzymu” – zapewne właśnie ołtarz wzniesiony nad dołem fundacyjnym miasta, a więc Roma Quadrata Verriusa Flaccusa.

Wracając do przekazu tegoż erudyty, natrafiamy w nim z kolei na sprzeczność wewnętrzną: z jednej strony opisuje on Roma Quadrata – locus, z drugiej strony powołuje się na wers Enniusza, który – jak już widzieliśmy wyżej – odnosił się do miasta. Wydaje się, że w łacinie czasów Verriusa sprzeczność taka już nie zachodziła. Genetivus *Romae quadratae* mógł uchodzić za dopełnienie *regnare* – byłby to jeden z częstych już wtedy grecozmyłów lub konstrukcja analogiczna do *potior*²⁰.

¹⁵ Porta Mugonia (Mucionis, Mugonia), główne wejście na Palatyn, usytuowana w okolicy dzisiejszego Łuku Tytusa; Var. L. V 164; Liv. I 12,3; Paul. Fest. 131 L; DH II 50,3; Sol. I 24; Non. 531; por. A. Ziółkowski, *The Sacra Via and the Temple of Iuppiter Stator*, „Opuscula Romana” 17, 1989, 225–239; *idem*, *Sacra Via Twenty Years After*, Warsaw 2004 („Journal of Juristic Papyrology. Supplement” t. 3).

¹⁶ Świątynia Jowisza Statora, usytuowana w bezpośrednim sąsiedztwie Porta Mugonia, por. np. Liv. I 12,3; 8; DH II 50; por. Plut. Rom. 18 i bibliografia powyżej.

¹⁷ Dom Augusta, znajdował się w południowo-zachodniej części Palatynu.

¹⁸ Liv. I 12,3–7: *ad ueterem portam Palati Romulus et ipse turba fugientium actus, arma ad caelum tollens, ‘Iuppiter, tuis’ inquit ‘iussu aibus hic in Palatio prima urbi fundamenta ieci. arcem iam scelere emptam Sabini habent; inde huc armati superata media ualle tendunt; at tu, pater deum hominumque, hinc saltem arce hostes; deme terrorem Romanis fugamque foedam siste. hic ego tibi templum Statori Ioui, quod monumentum sit posteris tua praesenti ope seruatam urbem esse, uoueo’.*

¹⁹ Ch. Huelsen, *Untersuchungen zur Topographie des Palatins*, „RM” 11, 1896, s. 193–212, szczeg. przyp. 1, s. 203.

²⁰ Por. S. Timpanaro jr., *op. cit.*, s. 27–29.

Cały zwrot znaczyłyby wtedy „panować nad Roma Quadrata” rozumianą jako *pars pro toto* całego miasta.

Miejsce to funkcjonowało dalej w zwyczajnej nomenklaturze topograficznej miasta, co pokazuje lokalizacja *ad Romam Quadratam* jednego z trybunałów do wydawania kadzidel w aktach seweriańskich *Ludi Saeculares* z 204 r. n.e.²¹

Tak więc najstarsze przekazy, które przedstawiają Roma Quadrata jako *locus*, pochodzą z okresu augustowskiego, co więcej, są one przesiąknięte augustowską propagandą. Verrius Flaccus to wszak wychowawca wnuków Augusta²², którzy mieli być spadkobiercami jego imperium; autor *Fasti Praenestini*, a więc współpracownik princepsa w dziele uporządkowania i przejęcia pod kontrolę rachuby czasu, a także promocji jego poczynań²³. Również swe *De verborum significatu*, gdzie pojawia się objaśnienie Roma Quadrata, dedykował on bezpośrednio Augustowi, na co wskazuje to, że pierwsza lemma dzieła – wbrew przyjętemu porządkowi alfabetycznemu – poświęcona była objaśnieniu słowa „Augustus”, czyli przydomka Oktawiana²⁴. Całe to dzieło zresztą wpisywało się w program ideologiczny princepsa²⁵.

Choć orientacja polityczna poszczególnych utworów Owidiusza – ich proaugustowski czy antyaugustowski charakter – jest przedmiotem długiej debaty w literaturze²⁶, stwierdzić należy, że jeśli chodzi o charakter i styl jego poezji, jego smak estetyczny i kierunki zainteresowań, Owidiusz jest dzieckiem swej epoki. W tym sensie jego utwory są do głębi augustowskie i stanowią również odbicie propagandy Augusta²⁷ (nawet jeśli byłoby to odbicie w krzywym zwierciadle lub jego negatyw). Jedynym Rzymem, który znał i uwielbiał Owidiusz (i za którym potem tak tęsknił na wygnaniu) był Rzym architektonicznie i ideologicznie ukształtowany przez princepsa²⁸. To opisy tego Rzymu pojawiają się w jego utworach.

²¹ Por. przyp. 3 nr 4.

²² Suet. *Gram.* 17.

²³ A. Wallace-Hadrill, *Mutatas formas: the Augustan transformation of Roman knowledge*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, red. K. Galinsky, Cambridge 2003, s. 55–84, szczeg. s. 60–61.

²⁴ Verr. Flacc apud Paul. *Fest.* 2L; A. Grandazzi, „Intermortua iam et sepulta verba” (*Festus*, 242 L). *Les mots de la divination chez Verrius Flaccus*, „Revue de Philologie” 67, 1993, z. 1, s. 57–73; z. 2, s. 263–285, szczeg. s. 59–60.

²⁵ *Ibidem*, s. 282–285.

²⁶ Dla przeglądu dyskusji i stanowisk por. M. Zagórski, *Bogowie mieszkają na Palatynie. Oktawian August i jego program ideowy w „Metamorfozach” Owidiusza*, Kraków 2006, a szczeg. s. 9–13 i 32–36.

²⁷ Dla takiego podejścia por. D. Kennedy, *Augustan and Anti-Augustan: reflections on terms of reference*, [w:] *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*, red. A. Powell, London 1992, s. 26–58.

²⁸ O polityce urbanistycznej Augusta, jej uwarunkowaniach, ideologicznym i praktycznym wymiarze i wyniku wizualnym por. m.in. P. Gros, *Aurea templa. Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste*, Rome 1976 („BEFAR” 231); P. Zanker, *August i potęga obrazów*, przeł. L. Olszewski, Poznań 1999 (wyd. oryg. jako *Augustus und die Macht der Bilder*, München 1987), *passim*; D. Favro, *The Urban Image of Augustan Rome*, Cambridge 1996; S. Walker, *The moral*

Znając charakter posunięć Augusta, liczbę innowacji instytucjonalno-religijnych, a także rozbudowaną propagandę, wydaje się prawdopodobnym założenie, że nowa koncepcja Roma Quadrata powstała właśnie w wyniku jego poczynań.

Wiadomo powszechnie, że August darzył szczególnym zainteresowaniem kwestię primordiów miasta – otoczenie jego domu na Palatynie²⁹ stanowiło prawdziwą kolekcję pamiątek romulejskich: tu gdzieś, w południowo-zachodniej części Palatynu stała *casa Romuli*, czyli *tugurium Faustuli* – dom, w którym się Romulus wychował³⁰, a także *curia Saliorum* (kapłanów Marsa), w której przechowywany miał być *lituus* Romulusa, użyty przy auspikacji przed założeniem miasta³¹. Tu gdzieś starannie ogrodzone rosnać miało drzewo dereniowe zrodzone z włóczni Romulusa ciśniętej z Awentynu³². Także tutaj, u stóp Palatynu, znajdował się *Lupercal* i rosła *figus ruminalis*, gdzie Faustulus miał znaleźć wilczycę karmiącą bliźnięta wyrzucone na brzeg Tybru, co upamiętniał nawet wystawiony tu niegdyś posąg wilczycy³³. Do miejsc tych, jak i prastarych kultów przywiązywał August szczególną wagę, jak pokazuje odnowienie przez niego Luperkalu³⁴ czy przywrócenie, z pewnymi modyfikacjami, zarzuconego już niemal święta Luperkaliów – lustracji dawnego miasta palatyńskiego³⁵.

Roma Quadrata powiększyłaby więc ten zestaw romulejskich pamiątek w bezpośrednim sąsiedztwie princepsa.

Wiadomo także, że jednym z punktów propagandy początków panowania Augusta była prezentacja siebie jako nowego Romulusa. Na miejsce swego nowego domu miał wybrać południowo-zachodni kraniec Palatynu dlatego właśnie, że w tej okolicy wedle tradycji mieszkał mityczny założyciel Rzymu³⁶. Tak jak

museum: Augustus and the city of Rome, [w:] *Ancient Rome. The Archaeology of the Eternal City*, red. J. Coulston, H. Dodge, Oxford 2000, s. 61–75; A. Wallace-Hadrill, *op. cit.*, s. 76–80; a także o jej odbiciu w poezji np. A. Wallace-Hadrill, *Augustan Rome*, London 1993; J.A. Rea, *Legendary Rome. Myth, monuments and memory on the Palatine and Capitoline*, London 2007. Wcześniejsza literatura tamże.

²⁹ Por. I. Iacopi, *Domus: Augustus (Palatium)*, [w:] *LTUR* II, Roma 1995, s. 46–48.

³⁰ *Casa Romuli*: np. DH I 79,11; Plut. *Rom.* 20,5–6; Cass. Dio LIII 16,5–6; por. F. Coarelli, *Casa Romuli (Cermalus)*, [w:] *LTUR* I, Roma 1993, s. 241–242. Por. *Tugurium Faustuli*: Sol. I 8; por. F. Coarelli, *Tugurium Faustuli*, [w:] *LTUR* V, Roma 1999, s. 92. Być może należałoby z nią utożsamiać także *aedes Romuli*, por. Var. *L. V* 54; por. także F. Coarelli, *Cermalus*, [w:] *LTUR* I, Roma 1993, s. 262; P. Pensabene, *Scalae Caci*, [w:] *LTUR* IV, Roma 1999, s. 239–240.

³¹ Cic. *Div. I* 17; por. DH II 70; XIV 2; Plut. *Cam.* 32; Val. Max. I 8,11; D. Palombi, *Curia Saliorum*, [w:] *LTUR* I, Roma 1993, s. 335–336 i A. Grandazzi, *Contribution à la topographie du Palatin*, „REL” 70, 1992, s. 28–34, szczeg. s. 31–33.

³² Ov. *Met.* XV 560–564; DH; por. Serv. A. III 46; Arn. *Nat.* IV 3.

³³ Np. Var. *L. V* 54; Liv. I 4,5–7; Plut. *Rom.* 4,1; Fest. 332 L, Verg. A. VIII 630–634; Serv. A. VIII 630–634; *Origo Rom.* 20,4; por. F. Coarelli, *Ficus Ruminalis*, [w:] *LTUR* II, Roma 1995, s. 249; F. Coarelli, *Lupercal*, [w:] *LTUR* III, Roma 1996, s. 198–199.

³⁴ RG 19; por. *CIL* VI 912 = 31200.

³⁵ Suet. *Aug.* 31,4. O Luperkaliach por. A. Ziółkowski, *Ritual clearing-up of the city. From the Lupercalia to the Argei*, „Ancient Society” 29, 1998–99, s. 191–218.

³⁶ Por. Cass. Dio LIII 16,5–6, por. powyżej przyp. 30.

Romulusowi miało mu się ukazać dwanaście sępów³⁷, a w 27 r. p.n.e. padła nawet propozycja, by uhonorować go przydomkiem „*Romulus*”³⁸. Wniosek ten uważać musiano zatem za miły Oktawianowi, a odrzucenie go tłumaczyć należy względami politycznymi³⁹ – Oktawian, który utrzymać chciał iluzję ustroju republikańskiego⁴⁰ i przyjmował oficjalnie co najwyżej pozycję *primus inter pares* (*princeps senatus*), nie mógł pozwolić sobie na jawne nawiązanie do jednowładztwa okresu królewskiego. Tym bardziej że nie tak dawno Cezar został zasztyletowany, oskarżony o dążenie do tyranii, a jego śmierć bardzo przypominała koniec mitycznego założyciela⁴¹.

Przydomek ostatecznie przez Oktawiana przyjęty wolny był od konotacji tyrańskich, a jednocześnie wywyższał go ponad innych śmiertelników⁴². Mianowicie *augustus* – czyli *sanctus ab avium gestu*, jak tłumaczy Verrius Flaccus⁴³ – oznaczał status wyniesienia, który związany był z otrzymaniem boskiego błogosławieństwa odczytanego z lotu ptaków w trakcie auspikacji⁴⁴ auguralnej⁴⁵. Również ten co-

³⁷ Suet. *Aug.* 95,1: *primo autem consulatu et augurium capienti duodecim se uultures ut Romulo ostenderunt*. Dla innych wersji co do okoliczności pojawienia się sępów por. Cass. Dio XLVI 6,2 i App. BC III 94; por. P. Southern, *Oktawian August*, przeł. D. Koziańska, Warszawa 2003 (wyd. oryg. jako *Augustus*, London 1998, s. 78, a szczeg. przyp. 6, s. 301–302).

³⁸ Suet. *Aug.* 7,2: *...quibusdam censentibus Romulum appellari oportere, quasi et ipsum conditorem Urbis*; Flor. *Epit.* II 34: *tractatum etiam in senatu an, quia condidisset imperium, Romulus vocaretur*.

³⁹ Por. Cass. Dio LIII 16,7. Kassjusz Dion twierdzi, że sam August chciał przyjąć tytuł Romulusa.

⁴⁰ RG 34: *rem publicam ex mea potestate in senatus populi que Romani arbitrium transtuli*; 6: *nullum magistratum contra morem maiorum recepi*; por. Suet. *Aug.* 27.

⁴¹ R. Syme, *Rewolucja rzymska*, Poznań 2009, s. 317–318 (1 wyd.: R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, s. 313); D. Porte, *Romulus-Quirinus, prince et dieu, dieu des princes. Étude sur le personnage de Quirinus et sur son evolution, des origins à Auguste*, [w:] „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt”, II t. 7.1, red. W. Haase, Berlin – New York 1981, s. 300–342, szczeg. s. 337–338.

⁴² Por. Cass. Dio LIII 16,8: Αὐγουστος ὡς καὶ πλεῖόν τι ἢ κατὰ ἀνθρώπους ὦν ἐπεκλήθη; τι ἢ κατὰ ἀνθρώπους ὦν ἐπεκλήθη. πάντα γὰρ τὰ ἐντιμώτατα καὶ τὰ ἱερώτατα αὐγουστα προσαγορεύεται. ἐξ οὗπερ καὶ σεβαστὸν αὐτὸν καὶ ἑλληνίζοντές πως, ὡς περ τινα σεπτόν, ἀπὸ τοῦ σεβόζεσθαι, προσείπον, por. App. BC. I 5; Flor. *Epit.* II 34: *sed sanctius et reverentius visum est nomen Augusti*; por. L.R. Taylor, *Livy and the Name Augustus*, [w:] „Classical Review” 32, 1918, s. 158–161; R. Syme, *op. cit.*, s. 318.

⁴³ Paul. *Fest.* 2L: *Augustus locus sanctus ab avium gestu, id est quia ab avibus significatus est, sic dictum; siue ab avium gustatu, quia aues pastae id ratum fecerunt*; za Verriusem Flaccusem zapewne Suet. *Aug.* 7,2, por. przyp. 45.

⁴⁴ Od *aves spicere*. Terminu „auspikacja” używam w znaczeniu: „wypatrywanie ptaków”.

⁴⁵ O związku etymologicznym pomiędzy słowami „*augustus*”, „*augur(ium)*”, a także „*augeo*”, por. Paul. *Fest.* 2L s.v. *Augustus, Augur, Auspicium*; Ov. *Fast.* I 608–616: *hic socium summo cum Iove nomen habet./ sancta vocant augusta patres, augusta vocantur/ templa sacerdotum rite dicata manu:/ huius et augurium dependet origine verbi/ et quodcumque sua Iuppiter auget ope./ augeat imperium nostri ducis, augeat annos,/ protegat et vestras querna corona fores:/ auspibusque deis tanti cognominis heres/ omine suscipiat, quo pater, orbis onus*; Suet. *Aug.* 7,2: *alterum Munati Planci sententia [...] praeualuisset, ut Augustus potius uocaretur, non tantum nouo sed etiam ampliore cognomine, quod loca quoque religiosa et in quibus augurato quid consecratur augusta dicantur, ab actu uel ab avium gestu gustuue, sicut etiam Ennius docet scribens: Augusto augurio postquam incluta condita Roma est*; por. Enn. *Ann.* IV 155 (Sk.); Serv. A. VII 153; Priscian II 39,7; por. A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire*

gnomen jest mocno związany z początkami miasta i założeniem go przez Romulusa⁴⁶ – Swetoniusz, wskazując wyższość nowego przydomka nad początkowo proponowanym, powołuje się na wers Enniusza mówiący o założeniu Rzymu: *Augusto augurio postquam incluta condita Roma est*⁴⁷, przywołując wprost auspikację primordialną⁴⁸.

Warto tu też przypomnieć, że właśnie owemu rytuałowi, w trakcie którego miasto zyskało szczególne błogosławieństwo samego Jowisza⁴⁹, Rzymianie przypisywali jego wielkość⁵⁰, czego ilustrację znajdziemy również na tzw. Mosaico Colonnese, o którym będzie jeszcze mowa poniżej.

Dwuślóg w tradycji co do Roma Quadrata również da się wytłumaczyć na bazie rytuału zakładania miasta przez Rzymian. Najpełniejszy jego opis przekazali nam, zresztą w kontekście zakładania miasta przez Romulusa, Plutarch i Owidiusz. Od strony technicznej polegał on zasadniczo na dwóch czynnościach: złożeniu ofiary zakładzinowej w dole fundacyjnym oraz wytyczeniu *sulcus primigenius* wyznaczającego symboliczną i sakralną granicę miasta – zarys przyszłych murów i biegnącego wzdłuż nich *pomerium*⁵¹.

étymologique de la langue latine. Histoire des mots, wyd. 4, Paris 1959, s.v. *augeo*. O auspikacji i inauguracji por. J. Linderski, *The augural law*, [w:] „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt”, II t. 16.3, Berlin – New York 1986, s. 2146–2312, a także P. Catalano, *Contributi allo studio del diritto augurale*, I, Torino 1960.

⁴⁶ Już K. Scott, *The Identification of Augustus with Romulus-Quirinus*, „TAPhA” 56, 1925, s. 82–105, a szczeg. s. 90–92.

⁴⁷ Suet. *Aug.* 7,2, por. *Enn. Ann.* IV 155 (Sk.) apud Var. *R.* III 1,2.

⁴⁸ O auspikacji Romulusa przed założeniem miasta por.: *Enn. Ann.* I 72–92 (Sk.) apud Cic. *Div.* I 107–8; *Liv.* I 6,4–7,1; *Ver. Fl.* apud Fest. 269 L; *Ov. Fast.* IV 809–818; *DH I* 86,1–4; *Plut. Rom.* 9,5; *Serv. A.* I 273; VI 779.

⁴⁹ O wyjątkowej pomyślności znaków zesłanych Romulusowi por. J. Linderski, *Founding the City: Ennius and Romulus on the Site of Rome*, [w:] idem, *Roman Questions II. Selected Papers*, Stuttgart 2007 („HABES” t. 44), s. 3–19, a szczeg. s. 19 i przyp. 56, *ibidem*.

⁵⁰ Np. już cytowane: *Enn. Ann.* IV 155 (Sk.); por. *Enn. Ann.* I 90–91 (Sk.): *Conspicit inde sibi data Romulus esse propitium/ Auspicio regni stabilita scamna solumque*; *Liv.* XXVIII 28,11: *urbem auspicato dis auctoribus in aeternum conditam*; IV 52,2: *urbem auspicato inauguratoque conditam habemus*; *Sol.* I 18: *Romulus [...] auspicato murorum fundamenta iecit*. Szczególnie często podkreślał to Cicero – który sam był augurem – uważając auspicja za gwarancję pomyślności państwa: *Cic. Rep.* II 16: *Tum, id quo retinemus hodie magna cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, urbem condidit auspicato*; II 51: *in ea re publica, quam auspicato Romulus condiderit*; II 5; *Cic. Leg.* II 33; *Cic. Div.* I 3; II 70. Jego powtarzane na różne sposoby przesłanie: *auspicato Romulus Romam condidit*, z pewnością przyczyniło się do rozpowszechnienia tego zwrotu. Por. już jako frazeologizm użyty w innym kontekście: *Tac. Hist.* I 84: *hunc auspicato a parente et conditore urbis nostrae institutum*.

⁵¹ *Ov. Fast.* IV 810–826; 835–836 i *Plut. Rom.* 11, z zastrzeżeniem, że *mundus* został błędnie utożsamiony przez Plutarcha z dołem fundacyjnym miasta – por. S. Weinstock, *Mundus patet*, „RM” 45, 1930, s. 111–123, szczeg. s. 117–118; A. Magdelain, *Le pomerium archaïque et le mundus*, „REL” 54, 1976, s. 71–109, szczeg. s. 99–105; F. Castagnoli, *Il mundus e il rituale della fondazione di Roma*, [w:] *Beiträge zur altitalischen Geistesgeschichte. Festschrift Gerhard Radke zum 18. Februar 1984*, red. R. Althelm-Stiehl, M. Rosenbach, Münster 1984, s. 32–36, szczeg. s. 34. Natomiast tylko o rytualnym wytyczeniu pomerium przy zakładaniu miast mówią: *Cato, Orig. fr.* 18 (Peter), I 18a (Chassignet)

O ile Roma Quadrata rozumiana jako miasto łączona była przez starożytnych z kwadratową linią *pomerium* wytyczonego przez Romulusa⁵², o tyle Roma Quadrata jako miejsce na Palatynie utożsamiona została z dołem fundacyjnym⁵³ – niejako *pars pro toto* fundacji romulejskiej.

Możemy próbować się zastanawiać, co stało się bezpośrednim impulsem dla takiej zmiany koncepcji Roma Quadrata. A jeśli już snuć hipotezy, to proponowałabym scenariusz, który nazwać można „romansem archeologicznym”.

Za czasów Augusta cały Rzym, ale szczególnie Palatyn, stał się wielkim placem budowy⁵⁴. Największe przedsięwzięcia: budowę świątyni Apollina wraz z jej portykami oraz renowację świątyni Magna Mater wymienia sam w *Res Gestae*⁵⁵, ale poza tym prowadzone były inne, liczne prace budowlane: choćby budowa domu Augusta, bibliotek, świątyni Westy, zapewne jakiegoś dojścia do siedziby princepsa od strony *clivus Palatinus*⁵⁶, a odnalezione jeszcze w latach 80. XIX w. przy łuku Tytusa *cippi* z archaizującymi inskrypcjami – interpretowane jako restauracja z czasów Augusta starszych obiektów⁵⁷ – wskazują na interwencje także w okolicach wejścia na Palatyn, a więc przy *Porta Mugonia* i świątyni Statora.

Być może przy którejś z prac budowlanych odkryto obiekt, który stał się właśnie takim impulsem. Można by tu myśleć o jakimś podziemnym spichlerzu lub wczesnożelaznej jamie zasobowej istniejącego na Palatynie osiedla pradziejowego⁵⁸. Znalezione w takich jamach pozostałości ziarna nawet dla laika są łatwo

apud Serv. A. V 755; Var. L. V 143; o wytyczeniu pomerium przez Romulusa: Var. R. II 1,9–10, DH I 88,2; Diod. VIII 6,1; por. Tac. *Ann.* XII 24; Gel. XIII 14,2. O rytuale zakładania miasta przez Rzymian por. D. Briquel, *La leggenda di Romolo e il rituale di fondazione delle città*, [w:] *Roma. Romolo, Remo...*, s. 39–44 (z zastrzeżeniem, że *mundusu* nie należy utożsamiać z dołem fundacyjnym miasta); P. Carafa, *I documenti figurati relativi al rito dell'aratura*, [w:] *Roma. Romolo, Remo...*, s. 272–273; por. M. Andreussi, *Pomerium*, [w:] *LTUR* IV, Roma 1999, s. 96–105.

⁵² DH II 65,3 i I 88,2; App. *Bas. fr* 1a,9; dla mniej więcej czworobocznego przebiegu *pomerium* Romulusa opasującego Palatyn por. Tac. *Ann.* XII 24; por. F. Coarelli, *Roma Quadrata, loc. cit.*; N. Terrenato, *Murus Romuli*, [w:] *LTUR* III, Roma 1996, s. 315–317.

⁵³ Ver. Fl. apud Fest. 310 L – por. dyskusja passusu powyżej.

⁵⁴ Por. RG 19–21; Suet. *Aug.* 28,5: *urbem neque pro maiestate imperii ornatam et inundationibus incendiisque obnoxiam excoluit*. Por. F.W. Shipley, *Chronology of the building operations in Rome from the Death of Caesar to the Death of Augustus*, „Memoirs of the American Academy in Rome” 9, 1931, s. 7–60; P. Gros, *Aurea templa. Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste*, Rome 1976 („BEFAR 231”), s. 15–52 i por. przyp. 28.

⁵⁵ RG 19,2, ponadto dla renowacji przez Augusta świątyni Magna Mater zniszczonej w 3 r. n.e. przez pożar na Palatynie (Cass. Dio 55, 12,4): Val. Max. I 8,11; Ov. *Fast.* IV 347 sq; por. P. Pensabene, *Magna Mater*, [w:] *LTUR* III, Roma 1996, s. 208–208; dla świątyni Apollina por. Np. Cass. Dio XLIX 15,5; Suet. *Aug.* 29,3; Prop. II 31; P. Gros, *Apollo Palatinus*, [w:] *LTUR* I, Roma 1993, s. 54–57 i przyp. poniżej.

⁵⁶ E. Papi, *Palatium (età repubblicana – 64 D.C.)*, [w:] *LTUR* IV, Roma 1999, s. 22–28; i por. przyp. 29 i 61.

⁵⁷ M.T. D'Alessio, *Cippi iscritti dal Clivo Palatino*, [w:] *Roma. Romolo, Remo...*, s. 290–291; bibliografia tamże.

⁵⁸ Pierwsze ślady zamieszkania na Palatynie pochodzą z fazy IIA kultury Lazio (900–830 p.n.e.) w postaci rozproszonych luźnych znalezisk. Dla fazy IIB–IVA (830–630 p.n.e.) odkryto m.in.

identyfikowalne. Dla Rzymian, magazynujących swe zbiory w rozmaitych naziemnych silosach, przechowywanie zboża pod ziemią było sytuacją niezwykłą, co potwierdza przekaz Warrona w *Res Rusticae*⁵⁹. Tak więc pierwszym, najbardziej naturalnym skojarzeniem na widok ziarna w dole byłby rytuał zakładania miasta, podczas którego wrzucano *fruges* (plony) do dołu fundacyjnego. Takie znalezisko mogło zostać okrzyknięte fosą zakładzinową fundacji romulejskiej. Nakryte ponownie, jak trzeba, ołtarzem stać się mogło *lieu de memoire* – ucieleśnieniem aktu założenia miasta, owym *locus*, w którym *Roma primum condita est*; a więc Roma Quadrata, ale w znaczeniu węższym, już nie całego Palatynu.

Chcę podkreślić, że przedstawiona rekonstrukcja jest tylko hipotezą, jednak do zamiany desygnatu Roma Quadrata niewątpliwie doszło. Warto przypomnieć, że August dokonał również szeregu innych zmian instytucjonalnych, także o charakterze topograficzno-sakralnym, które związane były z Palatynem: przenosząc księgi sybillińskie z ich siedziby na Kapitolu do stóp posągu palatyńskiego Apollina⁶⁰, przyjmując pod swój dach kult Westy⁶¹ i zmieniając część swego domu w *Domus Publica* – siedzibę pontifexa maximusa⁶², czy zwołując posiedzenia Senatu w bibliotece przy świątyni swego opiekuńczego bóstwa, w obrębie swojej *domus*⁶³.

pozostałości chat w południowo-zachodniej i południowo-środkowej części Palatynu, por. A. Ziółkowski, *Primordia Urbis*, [w:] *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – społeczeństwo – gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz*, red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, Kraków 1994 („Varia” 134), s. 11–48, *passim*, a szczeg. s. 23–27; G. Tagliamonte, *Palatium, Palatinus Mons (fino alla prima età repubblicana)*, [w:] *LTUR IV*, Roma 1999, s. 14–22, szczeg. s. 16–17. Bibliografia tamże. Wysłunięto również hipotezę, że podziemna struktura z okresu archaicznego odkryta pod świątynią Victorii mogła swego czasu służyć do magazynowania zboża, por. S. Falzone, *Saggi di scavo sotto la cella del tempio della Vittoria*, [w:] *Scavi del Palatino I. L'area sud-occidentale del Palatino tra l'età protostorica e il IV secolo a.C. Scavi e materiali della struttura ipogea sotto la cella del Tempio della Vittoria*, red. P. Pensabene, S. Falzone, Roma 2001, s. 21–60, szczeg. s. 40.

⁵⁹ Por. Var. R. I 57. Warron najpierw daje rozmaite zalecenia jak należy przechowywać pszenicę – m.in. że należy to robić w spichlerzach naziemnych (*in granaria sublimia*), aby zapewnić dostęp powietrza, następnie zaś opisuje zwyczaj innych ludów, które przechowują ją w podziemnych jamach (*sub terris speluncas*); są one określane terminem *sirus* (jama, dół) – odnośnie do Kapadocji i Tracji – lub *puteus* (jama, studnia) – odnośnie do *ager Carthaginiensis* i Hiszpanii Bliższej. Najwyraźniej jako ciekawostkę dodaje, że w takich warunkach pszenica przechowuje się nawet 50 lat, a proso – ponad 100.

⁶⁰ Suet. *Aug.* 31,1; Serv. A. VI 72; por. J. Gagé, *Apollon Romain*, Paris 1955, s. 542–555.

⁶¹ *Fasti Caer.* (Inscr. It. XIII.2 66) i *fasti PrA.* (Inscr. It. XIII.2 133) pod datą 28 kwietnia 12 r. p.n.e. *Ov. Fast.* IV 949–954 i por. III 415–428; por. R. Cappelli, *Vesta, ara, signum, aedes (in Palatio)*, [w:] *LTUR V*, Roma 1999, s. 128–129; R. Cappelli, *Augusto e il culto di Vesta sul Palatino*, „BA” 1–2, 1990, s. 29–33; C. Cecamore, *Apollo e vesta sul Palatino fra Augusto e Vespasiano*, „BCom” 96, 1994–95, s. 9–32.

⁶² Cass. Dio LIV 27,2–3: W 12 r. p.n.e. wyznaczony po śmierci Lepidusa na pontifexa maximusa uczynił część swojego domu własnością państwa, aby tam móc rezydować w funkcji najwyższego kapłana, a nie jak dotychczas było to w zwyczaju w *Domus Publica*. Temu samemu celowi służyło przyjęcie kultu Westy w obręb swojego domostwa (por. przyp. wyżej).

⁶³ Suet. *Aug.* 29,3; Cass. Dio LIII 1; por. D. Palombi, *Curia in Palatio*, [w:] *LTUR I*, Roma 1993, s. 334; D.L. Thompson, *The meetings of the Roman senate on the Palatine*, „AJA” 85, 1981, s. 335–339;

Gdy się nad tym lepiej zastanowić, to choć diametralnie zmienił się desygnat wyrażenia, sama koncepcja uległa właściwie zmianie tylko li kosmetycznej – miast być kolebką Rzymu Roma Quadrata stała się teraz jego zarodkiem, co jednak znacznie ułatwiło ekspozycję i ideologiczne wykorzystanie tego miejsca, chociażby na płaszczyźnie czysto wizualnej, na co dzień i od święta. Warto przypomnieć na przykład, że część uroczystości *Ludi Saeculares* w 17 r. n.e. miała miejsce na Palatynie⁶⁴ i tłumy asystujące ceremonii rozlewały się zapewne także wokół Roma Quadrata – ołtarza. Również czynności przygotowawcze seweriańskich *Ludi Saeculares* w 204 r. odbywały się w bezpośrednim sąsiedztwie różnych świątyni Rzymu, głównie przy świątyniach, ale jeden z trybunałów, gdzie wydawano kadzidła, znajdował się przy Roma Quadrata⁶⁵.

Owa Roma Quadrata *lieu de memoire* założenia miasta, znalazła też miejsce w ikonografii związanej z *primordia Urbis* – na zapowiadany już wyżej tzw. Mosaico Colonnese (por. il. 1). Jest to, właściwie rzecz ujmując, *opus sectile*, a raczej jego negatyw – ponieważ zachowała się tylko stanowiąca tło płyta z *rosso antico* (rodzaj czerwonego marmuru), zaginęła natomiast jej marmurowa inkrustacja.

Zabytek został opublikowany pod koniec XIX wieku przez Tomassettiego⁶⁶, a wprowadzony do studiów nad Roma Quadrata dopiero pod koniec wieku XX przez Grandazziego⁶⁷. Choć samo Mosaico Colonnese pochodzi zapewne z epoki kładujskiej, większość motywów na nim widocznych funkcjonowała już w ikonografii epoki republikańskiej, a następnie była mocno eksploatowana w propagandzie Augusta⁶⁸.

W centrum przedstawienia znajduje się *ficus Ruminalis*, w której gałęziach siedzą dwa ptaki. Pod nią stoi pasterz Faustulus i spogląda na prawo, w stronę wilczycy karmiącej bliźnięta – Romulusa i Remusa. Za nim, na wzniesieniu króluje nad całą sceną postać bogini Romy. Dla naszego tematu jednak najistotniejszy jest kwadratowy ołtarz w prawym górnym rogu przedstawienia, nad którym widoczny jest ptak lecący z prawa na lewo, a więc w kierunku pomyślnym⁶⁹. Ołtarz ten najwyraźniej ma wymowę symboliczną – „zawieszony” jest „w próżni” dokładnie nad postacią wilczycy i na wysokości siedzącego po prawej stronie *ficus*

M. Bonnefond-Coudry, *Le Sénat de la République romaine, de la guerre d'Hannibal à Auguste: pratiques délibératives et prise de décision*, Rome 1989 („BEFAR” t. 273), s. 179–183.

⁶⁴ CIL VI.4.2 32323, 139–149; Zos. II 5,1; 5; por. Hor. *Saec.*

⁶⁵ Por. przyp. 3 nr 4.

⁶⁶ G. Tomassetti, *Il mosaico marmoreo Colonnese*, [w:] „RM” 1, 1886, s. 3–17.

⁶⁷ A. Grandazzi, *Contribution à la topographie du Palatin*, „REL” 70, 1992, s. 28–34, szczeg. s. 29.

⁶⁸ Por. J.P. Small, *Faustulus*, [w:] LIMC IV.1, Zürich – München, 1988, s. 130–132; R. Weigel, *Lupa Romana*, [w:] *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* VI.1, Zürich – München, 1992, s. 292–296; E. Di Filippo Balestrazzi, *Roma*, [w:] LIMC VIII.1, Zürich – Düsseldorf 1997, s. 1048–1068; i ilustracje *ad loc.*

⁶⁹ Enn. *Ann.* I 88 (Sk.): *laeva voluit avis*; że należy to interpretować jako „w lewą stronę”, wynika *implicite* z rozumowania przedstawionego przez Linderskiego: J. Linderski, *Founding the City...*, s. 6, 15 i 17.

ruminalis ptaka. Nie trzeba być ornitologiem, by w sylwetce tego ostatniego od razu rozpoznać sępa, który to rodzaj ptaków miał się pokazać Romulusowi przy auspikacji primordialnej. Przedstawienie to przywołuje skojarzenie z cytowanym już wielokrotnie wersem Enniusza: *Augurio augusto [...] incluta Roma condita est*. Jedynym ołtarzem, o jakim słyszymy w związku z założeniem Rzymu, jest ten, który został wzniesiony nad ofiarą zakładzinową miasta, czyli Roma Quadrata – *locus*. Mamy tu zatem *augustum augurium* przedstawione nad miejscem, gdzie *Roma primum condita est*.

Właśnie w związku Mosaico Colonnese warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt wykorzystania ideologicznego Roma Quadrata – mianowicie wskazanie primordiów miasta jako źródła potęgi ówczesnego Rzymu. Roma Quadrata, za-rodek miasta, które pod swe rozkazy poddało cały *orbis terrarum*, stała się jednocześnie zarodkiem całego imperium. Taki przynajmniej ma wydźwięk przedstawienie na mozaice – gdzie z jednej strony widoczne są cudowne początki miasta: wilczyca karmiąca bliźnięta i Roma Quadrata „błogosławiona” auspicjami, z drugiej zaś panująca ze wzniesienia bogini Roma, władczyni imperium.

Niewykluczone, że inspiracją dla tego przedstawienia stała się propaganda jeszcze okresu augustowskiego⁷⁰.

Uniwersytet Warszawski
Instytut Filologii Klasycznej
Krakowskie Przedmieście 1, 00-047 Warszawa

⁷⁰ Bardzo podobne przesłanie – od cudownych początków do *imperium sine fine* znajduje się w Eneidzie (I 275–279) w zapowiedzi Jowisza: *Inde lupae fulvo nutricis tegmine laetus/ Romulus excipiet gentem et Mavortia condet/ moenia Romanosque suo de nomine dicit./ His ego nec metas rerum nec tempora pono, imperium sine fine dedi*. Zostało ono również wyrażone – choć w o wiele bardziej rozwinięty sposób – w opisie tarczy Eneasza (VIII 626–728), gdzie Wulkan wykuł po kolei *res Italas Romanorumque triumphos*. Pierwszą opisaną sceną jest wilczyca karmiąca bliźnięta na tle grotty Palatynu – Lupercalu (v. 630–634): *fecerat et uiridi fetam Mauortis in antro/ procubuisse lupam, geminos huic ubera circum/ ludere pendentis pueros et lambere matrem/ impavidos, illam tereti ceruice reflexa/ mulcere alternos et corpora fingere lingua*. Ostatnią – triumf nad całym światem, który umieszczony został na szycie Palatynu. Scena przedstawia Augusta siedzącego przed świątynią Apollina, a przed nim defilujące pokonane ludy (v. 720–728): *ipse sedens niueo candentis limine Phoebi/ dona recognoscit populorum aptatque superbis/ postibus; incedunt uictae longo ordine gentes, quam uariae linguis, habitu tam uestis et armis*. [...] – o inspiracji rzeczywiste istniejącymi przedstawieniami w ekphrasis Wergiliusza por. J. Romeuf, *Le bouchier d'Énée (Aen, VIII 626–731): imagination picturale et création littéraire*, „REL” 62, 1984, s. 143–165, szczeg. s. 146; A. Zawadzka, *Aurea vestis (Aen. VIII 659) – złota szata czy blond broda?*, [w:] *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Bursche, R. Ciolek, Warszawa 2003, s. 367–377, szczeg. s. 367–368. Na *gemma Augustea* (por. np. J. Pollini, *The Gemma Augustea. Ideology, rhetorical imagery, and the creation of a dynastic narrative*, [w:] *Narrative and Event in Ancient Art*, red. P. J. Holliday, Cambridge 1993, s. 258–298) w scenie triumfu u boku Augusta zasiada bogini Roma, przedstawiona dokładnie w takiej samej „dominującej” pozie jak na Mosaico Colonnese.

HOC PRIMUM CONDITA ROMA LOCO EST (OV. TR. III 1,32)
– ROMA QUADRATA IN AUGUSTAN PROPAGANDA

Abstract

The article is devoted to the term 'Roma quadrata' in connection with the beginnings of Rome. The oldest messages which present Roma Quadrata as a place originate from the Augustan period and are steeped in Augustan propaganda.

Keywords: Roma quadrata, origin of Rome, Ovid, Verrius Flaccus, Augustus, propaganda